

Sayı: 15

Sene: 1995-1997

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

Prof. Dr. M. MÜNİR AKTEPE'YE

ARMAĞAN

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASİMEVİ
İSTANBUL 1997

BELGRAD DİVANİ TERCÜMANI OSMAN B. ABDÜLMENNAN VE
TERCÜME FAALİYETİNDEKİ YERİ

*Ramazan Şeşen**

Modern Avrupa ilminin ve tekniğinin Osmanlılara aktarılmasında mühtediler önemli rol oynamışlardır. Çoğu Avrupalı hristiyanlardan ve yahudilerden tahsilli kişiler olan bu mühtediler, yetiştikleri ülkelerin kültürünü ve modern ilimleri iyi biliyorlardı. İhtida sonucu mensup oldukları doğu milletlerinin kültürünü de yakından tanımak imkânını bulmuşlardı. Ayrıca, gerek Osmanlılar gerekse diğer doğu devletleri, Avrupa kültürünü ve bu dilleri iyi bilen bu mühtediler vasıtasıyla, üstünlüğünü kabul ettikleri modern Avrupa'nın bilim ve tekniğinden faydalanmak istiyorlardı, Kâtip Çelebi'nin mesâî arkadaşı Mehmed İhlâsî, Nuh b. Abdülmennân, Humbaracı Ahmed Paşa ve İbrahim Müteferrika'nın da aralarında bulunduğu bu mühtediler muhitlerinin de teşvikiyle, bir çok ilmi eserin Avrupa dillerinden Türkçe'ye tercüme edilmesinde ve Avrupa tekniğinin Osmanlılara aktarılmasında değerli hizmetler görmüşlerdir. Bu mühtedilerin en başta gelenlerinden biri de henüz lâıkiyla tanınmayan, Belgrad Divânı Tercümanı Osman b. Abdülmennân'dır.

Mühendishane'nin ilk hocalarından olan Osman b. Abdülmennân büyük bir ihtimalle Avusturya veya Macar mühtedilerinden olmalıdır. Zira, XVIII. asrın ikinci yarısında Belgrad Divânı'nda Osmanlılarla Avusturyalılar arasında tercümanlık yapmıştır. İsmail Baliç ise onun Boşnak olduğu kanâatindedir¹. Osmanlı b. Ab-

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

1 Small Baliç, *Cultura bosnjaka*, Wien 1973, s. 80-81. Osman b. Abdülmennân için ayrıca bk. A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982,

dülmennân'ı daha 1749-1751 (1163-1165) yılında Köprülü Hafız Ahmed Paşa'nın Belgrad valiliği sırasında, şehrin divanında ikinci tercüman olarak çalışırken görüyoruz. Osman b. Abdülmennân, Hafız Ahmed Paşa'nın teşvikiyle ilmi çalışmalara başlamış, onun Belgrad valiliği sırasında Hollandalı tabib ve coğrafyacı âlimlerden Bernhard Varenius (1600-1676)'ün, 1664 yılında neşrettiği *Geographia generalis in qua affectiones generalles telluris explicantur* adlı eserini 1165/1751 yılında, Almanca tercümesinden Türkçe'ye çevirmiştir. Kitaba «*Tercümetü coğrafyati Varenius*» adını vermiştir.

Osman b. Abdülmennân bundan sonra, 1184/1770 yılında, İtalyan bilginlerinden Pierre André Matthioli (1500-1577)'nin Dioscorides'in *Materia medica* adlı eserinin şerhini Lâtince'den Türkçe'ye çevirmiştir. Kitabın mukaddimesinde anlattığına göre, bu kitabı tercüme etmeye onu yine Hafız Ahmed Paşa teşvik etmiştir². Fakat, kitabın tercümesini Hafız Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra tamamlamış, ancak I. Abdülhamid zamanında 1191/1777 yılında temize çekilerek şehrin valisi Melek Mehmed Paşa b. Kapudan-ı Derya Süleyman Paşa'ya (ölm. 1195; bk. SO, IV, 509-510) sunmuştur. Ve bu esere *Tercümetü Kitâb el-nebât* adını vermiştir. Bu arada, 1770-1774 Osmanlı-Rus harbi patlak vermiş, bu savaş sırasında bazı arkadaşları Osman b. Abdülmennân'ı geometri sahasında bir eser yazmaya teşvik etmişler. Bunun üzerine, geometriden ve harp sanatından bahseden *Hedyyet el-Mühtedî* adlı arapça eseri meydana getirmiştir. Bu kitabı *Kitâb el-nebât*'tan sonra, 1193/1779 yılında temize çekebilmiştir. Metin ve şerh karışımı bir eser olan bu kitabı, kendi ifâdesine göre, Almanca ve Fransızca kitaplardan tercüme yoluyla meydana getirmiştir. Osman b. Abdülmennân'ın bundan sonra *Tercüme-i kitab-ı ma'rifet el-taktir* adlı eserini 19 Muharrem 1196/4 Ocak 1782'de ta-

s. 188, 204-205; *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul 1992, s. 86-87; E. İhsanoğlu, «Ottoman science in the classical period and early contacts with European science and technology» *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*, nşr. E. İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 1992, s. 87-88; R. Şeşen, «The translator of the Belgrade Council Osman b. Abdülmennân and his place in the translator activities», *Transfer of Modern Science*, s. 371-383.

2 Hafız Ahmed Paşa'nın vakfı olan Köprülü Ktp. II. kısım, nr. 371'de bu eserin 1568 yılında yapılan Venedik baskısından bir nüsha bulunmaktadır.

mamlamıştır. Sonra ne kadar yaşadığı bilinmemektedir. Şimdi bu üç kitabın ve nüshalarının özelliklerinden bahsedelim.

1. Tercümetü Kitabı Coğrafya :

Osmanlıların modern batı ilminden faydalanmaya başladıkları ilk saha coğrafyadır. XVI. asırda Piri Reis ve Ali Macar Reis yaptıkları haritalarda İtalyan, İspanyol ve Portekizli denizcilerin haritalarından faydalanmışlardır. III. Murad devrinde *Atlas minor* ve başka kitaplardan faydalanılarak Muhammed b. Hasan el-Südi tarafından Amerika kıtasından bahseden *Hadis-i nev* yazılmış, XVII. asrın ikinci yarısında Kâtip Çelebi ve Ebû Bekr b. Behram el-Dimaşkî *Atlas minor* ile *Atlas major*'u çevirmişlerdir³.

Bunlardan sonra coğrafya sahasında tercüme edilen kitapların en önemlilerinden biri Hollandalı tabib, fizikçi ve coğrafyacı Bernhard Varennius'un coğrafya sahasında yazdığı ünlü eserdir. 1600-1676 yılları arasında yaşayan Varenius bu eserini zamanındaki coğrafyacıların ve kâşiflerin yazdıklarını inceledikten sonra kaleme almıştır. Varenius bu eseriyle modern coğrafyanın kurucularından sayılır.

Kitap geleneksel coğrafya kitaplarına benzemez. Daha çok astronomik ve fizikî coğrafyadır. Yerin uzaydaki konumundan, özellikle coğrafya ile ilgili fizik, jeoloji ve matematik meselelerinden bahseder. Kitap üç kısma ayrılır. Birinci kısımda yere âlî genel meselelerden, ikinci kısımda yer ile yıldızların durumlarından, üçüncü kısımda çeşitli ülkelerin mukayesesinden bahsedilir. Eser ülkeleri siyasi yapılarına göre değil, fizikî yapılarına göre inceler. Bu eser zamanında o derece büyük bir ün yapmıştı ki, Newton tarafından 1681 yılında Cambridge'te yeniden bastırılmıştır. 1683 ve 1736'da Londra'da İngilizce tercümesi, 1755'te Paris'te Fransızca tercümesi basılmıştır⁴.

3 Mercator (ölm. 1594)'un eseri *Atlas Minor* 1623'te ilâveli olarak negredilmiş, *Atlas major* ise 1650-1662 yıllarında negredilmiştir.

4 *Biographie universelle*, XXXXVII, Paris 1827, s. 495-498; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 188; *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, p. 1929; *Dictionnaire de biographie d'histoire et de géographie*, II, 2708; *Dictionary of scientific biography*, XVIII, 583-584; C. Orhonlu, XVIII. yüzyılda Osmanlılar'da coğrafya», *TD*, XIV, 1964, s. 116.

Almanca'ya tercüme edildiğinden kaynaklarda bahsedilmez. Fakat, Osman b. Abdülmennân Belgrad'ta ikinci tercüman iken bu kitabın Almanca tercümesinin bir baskısını elde etmiş ve şehrin valisi Köprülü Hafız Ahmed Paşa (ölm. 1183/1769)'nın teşvikiyle 1165/1751 yılında Türkçe'ye çevirmiştir⁵.

Tercüme bir mukaddime, altı bab, bir hatimeden meydana gelir. Mukaddime iki meseleye ayrılır. Fakat, mütercim eseri çevirirken epeyce tasarrufta bulunmuş, kitabın içindeki astronomi, fizikî coğrafya ve jeoloji ile ilgili kısımları özet halinde tercüme etmiştir. Yer yüzünü kıtalara göre taksim etmiş, kıtaları da ülkelere göre sınıflandırmıştır. Ülkelerden bahsederken önemli şehirler ve bazı tarihî olaylar hakkında bilgi vermiştir. Metinden bu tarihî olayların bir kısmının mütercim tarafından ilâve edildiği anlaşılıyor. Tarihler dâima hicri yıllara göre veriliyor. Kitapta Yeni Zelanda'dan da bahsediliyor. Yalnız, haritalar verilmiyor. Sonda ise astronomik coğrafyadan ve kozmografya konularından bahseden uzun ve önemli bir hatime bulunuyor. Kitabın en değerli kısmını bu hatime teşkil ediyor. Öyle görünüyor ki, Osman b. Abdülmennân eseri tercüme ederken çok serbest davranmış, kendi ilâveleriyle kitabı yeni bir tertibe sokmuştur. Anlattığı tarihî olayları hicri takvime göre vermiştir. Bu arada astronomi, matematik ve fizikle ilgili meseleleri özetlemiştir. Adnan Adivar, bunda mütercimin matematik, fizik ve astronomi sahasındaki bilgilerinin azlığının rol oynayabileceğini söyler⁶. Fakat, *Hadiyyet el-mühtedî* adlı eseri bu görüşü çürütmektedir.

Kitabın bize kadar üç nüshası gelmiştir. Bunlardan en eskisi 1165/1751 yılında Köprülü Hafız Ahmed Paşa'ya sunulan nüshadır. Bu nüshanın başında arapça bir mukaddime bulunmaktadır. Osman b. Abdülmennân bir sene sonra 1166/1753 yılında bu eserini, başındaki Hafız Ahmed Paşa'nın adının geçtiği arapça mukaddimeyi atarak şehrin valisi Abdi Paşa'ya tekrar sunmuştur. Kitabın tercümesinin başlangıcında ve metninde bazı değişiklikler ve ilâveler yapmıştır. Bu son redaksiyonun nüshaları Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, nr. 1488 ve Esad Efendi, nr. 2041'de bulunmaktadır.

5 Hafız Ahmed Paşa için bk. *Sicill-i osmânî*, I, 262-263; *İA*, IV, 902-903.

6 Adivar, aynı yer.

Osman b. Abdülmennân kitabının sonundaki *hâtîme*'nin başında Batlamyus ve Kopernik sistemlerinden bahsetmektedir. Burada Kopernik sisteminin akla daha yakın olduğunu söyledikten sonra, ilâhî kitaplarda yerin hareket etmediğine dair açık deliller olduğundan Aristo, Batlamyus, Tycho Brahe ve bunların taraflarının görüşünü kabul etmenin daha münasip olacağını söyler⁷. Bundan sonra meridyenlerden, enlemlerden, Ekvator'dan, kutuplardan bir yerin enlem ve boylamının tayininden, pusulalardan, mevsimlerden, güneş ve ay tutulmalarından, gecelerin ve gündüzlerin uza-yıp kısılmasından, takvim çıkarılmasından bahsedilir.

Yukarıda anlattığımız gibi, tercümenin iki redaksiyonu vardır. 1165/1751 yılında Köprülü Hafız Ahmed Paşa'ya sunulan birinci redaksiyonun başı şöyledir :

Nüshası :

الحمد لله الذي كان قبل العالمين موجودا قديرا ثم أبدع... أما بعد فلما أمرني من علا شأنه... أعني به الوزير... الحاج أحمد پاشا الشهير بكوبريلی زاده... بأن أترجم كتابا مثله... أعني الرسالة الجغرافية... من اللغة النمجية إلى اللسان التركي... رسالة جغرافية لك ترجمه سی بودر. جغرافیه لاطن دیلی اوزره دنیا جرمن و اوستنده اولانی بیان ایتمکه دیرلر...

Köprülü, II. kısım, nr. 175 : nesihle 375 yaprak, 14 x 21 (8 x 10) cm. ebadında, her sayfada 15 satır. Başında konuların fihristi bulunmaktadır.

Ferağ kaydı :

ترجم وكتب هذه النسخة المرغوبة أعني الرسالة الجغرافية عثمان بن عبد المنان ترجمان ثاني بديوان بلغراد بأمر الوزير بن الوزير... أبو الخير أحمد پاشا المعروف بكوبريلی زاده... وقد وقع الفراغ عنها في اليوم العاشر من صفر الخير سنة خمس وستين ومائة وألف.

7 Bu iki şema Esad Efendi nüshasında mevcuttur. Emanet Hazinesi nüshasında sadece Batlamyus sisteminin şeması var. Köprülü nüshasında her iki şema yoktur. Mesele muhtasar anlatılmaktadır. Ayrıca bk. E. İhsanoğlu, a.g.m., aynı yer.

Bk. *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, II, 496, nr. 175.

Abdi Paşaya sunulan ikinci redaksiyon ise şu şekilde başlar :

معلوم اولسه كه جغرافيه دنياڭك كيفيت واحوالندن بحث ايدن فندر كه حكماء
متقدمينك علم هندسه وهيت وحكمتدن فهم ايلدكلرينه كوره وكتب سياحينده
مسطور اولان حكايات ورواياتدن أخذ اولنوب بو فنه عاشق وراغب اولنلرك
على قدر ادراكهم معلوملري اولسون ايجون بياضه وضع اولنمشدر...

Nüshaları :

— Emanet Hazinesi, nr. 1448 : nesihle 199 (204) yaprak,
20 x 32, 8 cm. ebadında, her sayfada 21 satır.

Ferağ kaydı :

وقع الفراغ بحمد الله المنان من ترجمة الرسالة الجغرافية في اليوم السابع
والعشرين من شهر ربيع الأول سنة ست وستين ومائة وألف على يد أضعف
الضعفاء وأفقر الفقراء... عثمان ابن عبد المنان ترجمان ثاني بديوان بلغراد
دار الجهاد وهو بأمر.. الوزير... عبدي پاشا.

Bk. F. Karatay, *Topkapı Sarayı türkçe yazmalar kat.*, nr. 1392.

— Esad Efendi, nr. 2041: nesihle 216 yaprak, 21, 4 x 17
(15, 8 x 9, 4) cm. ebadında, her sayfada 25 satır. Sonunda,
Emanet Hazinesi nüshasının sonundaki ferağ kaydı var.
İstinsahı hicrî XIII. asırda.

2. *Tercümetü Kitâb el-Nebât li Matthioli :*

Bu eser Dioscorides'in *Kitâb el-haşâyîş*'inin ilâveli şerhidir. Dioscorides'in *Kitâb el-hâşâyîş (Materia Medica)*'i daha önce Abbâsilerin başlarında ve Endelüs Emevîlerinden Abdurrahman (912-961)

ve oğlu el-Hakem (961-977) devrinde iki defa Arapça'ya tercüme edilmişti⁸. Bazı nüshaları zamanımıza ulaşan bu tercümeler ve tıp konusunda yazılan eserler vasıtasıyla müslümanlar Dioscorides'in kitabından haberdardılar. Yalnız, bu Arapça tercümeler Türkçe'ye çevrilmemişti.

Diğer taraftan IV. Mehmed devrinde Reis el-Etibbâ olan Sâlih b. Nasrullah b. Sellûm (ölm. 1670), Nûh b. Abdülmennân (ölm. 1707) gibi âlimler batı dillerinden tıp kitapları çevirmeye başlamışlardı. Batı dillerinden ilk çevrilen tıp kitabı, İspanyol tabibi Motaros'un «*Tütün yaprağının tedâvide kullanılmasına*» dâir risâlesinin 1600 yılı civarında İbn Cânî adlı bir yahudi tabib tarafından Arapça'ya yapılan tercümesidir. Bundan sonra, Nuh b. Abdülmennân, Paracelsus'un *Kimyâ-i tibbî* = *Spagoria* adlı kitabını yine Arapça'ya çevirmiştir. Fakat, botanik ve eczacılığa dâir batı dillerinden ilk tercüme edilen eser Osman b. Abdülmennân tarafından Türkçe'ye çevrilen Matthioli'nin kitabıdır.

İtalyan tabiblerinden ve botanik âlimlerinden olan Pierre-André Matthioli, daha önce yaşamış olan Fuchs, Ruelle gibi ünlü botanistlerin çalışmalarından ve kendi seyahatleri, tetkikleri sırasında elde ettiği bilgilerden faydalanarak Dioscorides'in *Materia medica*'sını şerhetmiş, bu şerhi 1548 yılında İtalyanca olarak Venedik'te, 1554 yılında Latince olarak yine aynı şehirde yayınlamıştı. *Commentarii in sex libros pedacii Dioscoridis* adındaki bu şerhte bahsedilen bitkiler ve hayvanlar çok güzel resimlenmişti. Köprülü, II. kısım, nr. 175'deki nüshada bu resimleri görmemiz mümkün olmuştur⁹.

İşte Osman b. Abdülmennân, belki de bu Köprülü nüshasını mütalaa edip okuduktan sonra yukarıda zikredilen tarihte, kitabı tercüme etti. Zamanında sahasının en değerli eserlerinden olan bu kitabın tercümesi, aynı zamanda Batı dillerinden Türkçe'ye tercüme edilen ilk botanik kitabıdır. Yalnız, Osman b. Abdülmennân kitapta bulunan resimleri atmış, bazı izahları kısaltmıştır.

8 GAL, S. I., 371, 422; R. Şeşen, «İslâm dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umumî bir bakış», *İTED*, VII/3-4, 1979, s. 14.

9 *Biographie universelle*, XXVII, 482-485; *Larousse du XXe siècle*, IV, 743.

Mütercimmin anlattığı gibi, Matthioli kitabını yazarken bazı bitkileri uzaklardan getirtmiş, bu sebeple kitabının tertibinde bazı karışıklıklar olmuştu. Müellif bu kusuru telâfi etmek için, her yaprağı dört bab'a (bende) ayırmış, yaprağın ön yüzündeki bablari hamışte *a* ve *b*, arka yüzündeki bablari *c* ve *d* harfleriyle göstermişti. Ayrıca, kitabın başında bitkilerin, hayvanların, hastalıkların indeksini vererek, bunlardan hangisinin, hangi yaprağın hangi babında olduğunu, yaprak numaralarını ve bend harflerini vererek göstermişti. Böylece, kitabını kolayca kullanılır hale getirmişti.

Mütercim Osman b. Abdülmennân, kitabın tertibindeki düzensizliği ortadan kaldırmaya çalışmış ve eserini dört kitap halinde tertibetmiştir. Birinci kitapta ağaçlardan ve çalılardan, ikinci kitapta mutfak ve bahçe bitkilerinden, üçüncü kitapta dağlar, sahralar, ırmaklarda yetişen bitkilerden, dördüncü kitapta kırlarda ve bostanlarda yetişen faydalı ve zararlı bitkilerden bahsetmiştir. Her bitki için bir bab ayırmış, her babı dörde bölmüştür. Her babta önce bahsedilen bitkinin tarifini vermiş, özelliklerini ve çeşitlerini anlatmıştır. Sonra bitkinin tabiatından soğuk-sıcak, kuru-rutubetli, ekşi-acı olduğundan bahsetmiştir. Sonra, menâfii dahiliyesinden (ağızdan alınmak suretiyle elde edilen faydalarından), menâfii hariciyesinden (dıştan kullanmak suretiyle temin edilen faydalarından) bahsetmiştir. Yani kullanım şekillerini anlatmıştır.

Bundan sonra bitkinin hangi hastalıklar için kullanılacağı söylenir. Birinci kitapta 130'dan fazla, ikinci kitapta 137 (230'dan fazla, 200 kadar), üçüncü kitapta 143, dördüncü kitapta 105 bitkiden bahsedilir. Hastalıklar ve hayvanlardan bitkiler dolayısıyla bahsedilmiştir. Bunlar için, ayrı bahis ayrılmamıştır. Bitkilerin indeksleri alfabetik olarak tertibedilmiştir. Hastalıkların indeksleri ise baştan ayağa doğrudur. Her hastalıkta hangi nebatların ve ilaçların kullanılacağı söylenir. Sonra kemik hastalıkları, yaralar, zehirlenmeler ve ilaçları hakkında indeksler verilir. Sonra, sinekler, bit, pire, tahta kurusu, sıçanlar, karıncalar, yılanlar, bo-yalar, atlar, koyunlar, kuşlar, eşekler, katırlar ile ilgili hıfzıssıhha indeksleri verilir. Hatta, mütercim indekslerde karışıklık meydana gelmemesi için, kitabın aynı ebattaki kâğıda her sayfada 25 satır olarak istinsah edilmesini tavsiye eder. Fakat, kitabın nüshalarında, bazı mütercimlerin bu tavsiyelere riâyet etmedikleri, indeks-

lerde yaprak numaralarını, bab işareti olan harfleri koymadıkları görülmektedir. Ayrıca, mütercim kitabın aslına bazı ilâveler yapmış, birçok bitki ve ilaç adlarının Arapça-Türkçe-Lâtince-Yunanca-Boşnakça karşılıklarını vermiştir¹⁰.

Başı :

حمد وسپاس وشكر بيقاس اول حكيم مطلق وشافع بي نياز اولان جناب
حق حضرتلرينه اولسونكه اجزاي عالم ملكوتي... أما بعد پس امدی علم ابدندن
طب جدیدده کتاب النباتك مترجمی... بلغراد ترجماني عثمان بن عبد الرحمن
مدت مدیده دنبرو محمیة مزبوره ده بین الدولتين بالصدق والاخلاص ترجمانلق
خدمتده قیام... کپرلی زاده الحاج أحمد پاشا... حضرتلارینک سوق
وتشویقلریله... حکیم ماطیولی نك طب مرقومه تدوین ایلدیکی کتبدن کتاب
النباتي بر تقریب ايله... ترجمه سی اقدام کوریلوب و بیک یوز سکسان دورت
سنه سی اگرجه تسوید و إملا اولنوب... و بیک یوز طقسان بر سنه هجریه سی
اواخرنده عصر عبد الحمید خان... تحریر وتبیوضنه رسیده انجام اولمغله...
مترجم فقیر... اوان جمع وتدوینده سعی ما لا یحصى وکمال تتبع واستقرا برله
مهما امکان هر برینی علی وجه الأخرى تتسیق وترتیب ایدوب بو مترجم
مستطابی دورت کتابه تقسیم وهر کتابك تبوین فصول عدیده ايله تمیز وتوسیم
اوزره وجوده کتروب... کتاب النبات اسمیله تسمیه اولنمشدر... کتاب اول
دربیان انواع الأشخاص یعنی هر درلو اغاچلر بیاننده تر...

¹⁰ *Biographie universelle*, XXVII, 482-485; *Larousse du XX^{em} siècle*, VI, 743; *Dictionnaire universelle d'histoire et de géographie*, p. 1191-1192; Adıvar, s. 204-205; *İslâmî tıp yazmalar kataloğu*, IRCICA, İstanbul 1984, s. 292. Kitapla ilgili genel bir değerlendirme, bazı nüshaları için bkz. Bedî N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık tarihi dersleri*, İstanbul 1970, s. 306-307; Tayyib Okıç, «*Matîoli u Turskom Prevedu*», *Gayret Mecmuası*, SaraBjevo, 1940, s. 11-12.

Nüshaları :

— Reşid Efendi, nr. 709 : Nesihle 292 yaprak, 18, 6x32, 3 (10,9x23) cm. ebadında. İndekslerde yapraklar ve maddeler gösterilmez. İstinsahı Muhammed b. Seyyid Osman tarafından 1201 yılında Konya'da.

— Veliyyüddin Efendi, nr. 2486 : Nesihle 309 yaprak, 19,5x33,5 (11 x 23,5) cm. ebadında mükemmel bir nüsha. İndeksleri mükemmel, yapraklar ve maddeler gösterilmiştir. Sandalcı-zâde İbrahim el-Burusavî tarafından 1207 hicride istinsah edilmiştir.

Dökümü :

- Yap. 1^b- 4^a : mütercim'in mukaddimesi.
 Yap. 4^b- 13^b : ağaçlar, bitkiler ve ilaçların indeksi
 Yap. 14^a- 61^b : diğer indeksler.
 Yap. 62^a-130^a : birinci kitap, ağaçlar ve çalılar. 102 nebat eder. Sonunda «130'dan fazla ağaç»tan bahsedildiği söylenir.
 Yap. 130^a-216^a : ikinci kitap, zahireler, mutfakta kullanılan sebzeler, bahçe ve bostanlarda bulunan otlar, çiçekler. 137 nebat eder. (sonunda 200 kadar ottan bahsedildiği söylenir).
 Yap. 216^b-316^b : üçüncü kitap, tabiatları har (yakıcı) ve acı otlar. 142 nebat.
 Yap. 316^b-381^b : dördüncü kitap, tabiatları kuru-soğuk ve zehirli otlar, bunlara benzer otlar. 101 nebat eder.

— Cerrahpaşa Tıp Tarihi, nr. 19/1 : Nesihle 298 yaprak, 20,4 x 29,3 (11,9 x 23,7) cm. ebadında. Yap. 6^b-71 ada mükemmel indeksler bulunmaktadır. İstinsahı 1214 hicride.

— Üniversite Kütüphanesi, TY, nr. 1221 : Nesihle 293 yaprak, 15 x 25,5 (8,7 x 18,5) cm. ebadında, her sayfada 25 satır.

Seyyid Ali Rıza Üsküdârî tarafından 1275 hicrîde istinsah edilmiştir.

- Hacı Mahmud, nr. 5505 : Nesihle 298 yaprak, 20x33,5 (11 x 23,5) cm. ebadında, her sayfada 25 satır. Sonunda sâdece te'lif ferağ kaydı var.

Yap. 1a'da: استصحبه الفقير مولوي اشقودره لى زاده حسن حقى أسبق
والى حلب ٧ شوال.

- G. Flugel, *Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften...* Zu Wien 1865, II, 541 nr. 1473.

3. Hediyyet el-Mühtedi :

Osmanlılarda matematik ve astronomi sahalarındaki eserlerin tercümesi yine bir mühtedi olduğu sanılan Tezkireci Köse İbrahim Efendi'nin 1660'larda *Duret Zicini* tercümesiyle başlamıştır. Daha sonra XVIII. asır ortalarına doğru I. Mahmud devrinde Üsküdar'da Toptaşı'nda açılan ilk mühendishanede geometri hocası olan Müftî-zâde-i Yenişehirî M. Saîd ve Eğimli Nu'man Efendi gibi şahıslar topçulukta ve mesafe tâyininde kullanılan âletlerle ilgili yarı tercüme-yarı telif eserler yazmışlardır. III. Mustafa devrinde Çınarî İsmâil Efendi tarafından Clairaut ve Cassini zicleri Fransızca'dan 1767, 1772 tarihlerinde tercüme edildi. Çınarî İsmâil Efendi, ilk defa *logaritma* cetvellerini çevirip Cassini zîc'i tercümesinin başına koydu. Aynı sıralarda Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla batı tekniğinin ve ilminin üstünlüğü iyice anlaşılmıştı. Ona şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı.

Bu ihtiyaç üzerine, yukarıda ifâde edildiği gibi, Osman b. Abdülmennân 1770-1774 Osmanlı-Rus harbi sırasında Fransızca ve Almanca eserlerden tercüme yoluyla geometri-harp sanatı hakkında metin ve şerh karışımı Arapça olarak bu eserini kaleme aldı. Bu esere Osman b. Abdülmennân 1193/1779 yılında I. Abdülhamid zamanında son şeklini verip temize çekmiştir. Gerek geometrik şekiller, gerekse topçuluk ve hayvancılıkla ilgili şekiller büyük bir dikkatle çizilmiştir. Halbuki, bundan önce bahsedilen birinci eserde haritalar, ikinci eserde ise bitkilerin ve hayvanların resimleri bulunma-

maktadır. Bu kitapla Osman b. Abdülmennân Türkçe'den başka Arapça'yı da iyi bildiğini ortaya koymuştur. Bununla beraber ihtiyatlı davranmakta, kitabın sonunda Arapçası'nın zayıf olduğunu ve bu sebeple farkına varmadan yaptığı hataların anlayışla karşılanıp düzeltilmesini rica etmektedir.

Kitabın mukaddimesinde anlatıldığı gibi, bu geometri kitabı saf bir ilmi gâyeden çok askerlik sanatında faydalanmak maksadıyla yazılmıştır. Osmanlılar XVIII. asırda modern Avrupa tekniğini almaya önce askerî maksatlarla karar verdikleri için, mühendislik ve geometri ile ilgili yarı tercüme yarı te'lif olan ilk kitaplar önceleri hep harp sanatına yardımcı olmak için askerî maksatlarla yazılıyordu. Müfti-zâde-i Yenîşehrî M. Saîd Efendi'nin ve Eğinli Nu'man Efendi'nin kitapları hep bu şekilde kaleme alınmışlardı. Fakat, *Hedyyet el-mühtedî* kendisinden önce geometri sahasında Osmanlılarda yazılan eserlere göre hem daha çok nazarî bilgiler içermekte hem de pekçok şekil ihtiva edip bunlarda geometriyi mükemmel şekilde tatbik etmektedir.

Mütercim mukaddime, kitabını bir mukaddime, iki kısım, bir hatime üzere tertibettiğini söylemesine rağmen metinde buna sadık kalmaz. Mukaddime (2a-6a)'den sonra birinci kısım başlar. Bu kısım üç bab ve iki makâleye ayrılır¹¹. Birinci bab 9 fasla ayrılır. Bu fasıllarda üçgenler, dörtgenler, dâireler ve çokgenlerden bahsedilir. Bunların yüzölçümlerinin hesaplanması, bu ölçümler ve hesaplarda kullanılan âletlerden bahsedilir. İkinci bab 8 fasla ayrılır. Bu fasıllarda çeşitli mesafelerin âletlerle veya âletsiz nasıl hesaplanacağından bahsedilir.

Bundan sonra, ikinci makâle gelir, bu kısım da 9 fasla ayrılır. Bu fasıllarda usturlab ve çeşitli âletlerle yükseklik ölçümlerinin nasıl hesaplanacağından bahsedilir. Bundan sonra, üçüncü makale gelir ve 8 fasla ayrılır. Burada rub-ı müceyyeble çeşitli uzaklıkların, genişliklerin ve yüksekliklerin nasıl hesaplanacağından bahsedilir.

Bundan sonra üçüncü bab gelir. Bu bab iki bahse, birinci bahis üç fasla ayrılır. Bu fasıllarda cisimlerin tarifinden ve özelliklerinden bahsedilir. İkinci bahis ise 6 fasla ayrılır. Bu fasıllarda

11 Burada verilen yaprak numaraları Askerî Müze nüshasına âittir.

cisimlerin ve çeşitli geometrik şekillerin yüzölçümlelerinden, hacimlerinden, aralarındaki ilişkilerden, açılarından ve bunların hesaplanmasından bahsedilir. Mukaddime dahil, kitabın buraya kadar olan kısmı 1-85a yaprak eder. Mukaddimeden anlaşıldığına göre bu bab ikinci kısma tekabül etmelidir.

En sonda, yaprak 85^a-155^a arasında hatime gelir. Bu hatime üç maksada ayrılır. *Birinci maksatta* cisimlerin hareketinden ve atılan cisimlerin çizdikleri doğrulardan ve eğrilerden bahsedilir. Bunlara ait geometri ve fizik kaidelerinden söz edilir. Bu maksat dört *mesîre*'ye ayrılır (Yap. 85^a-102^b). *İkinci maksatta* bombaların ve top mermilerinin elle veya havan ve topla atılmasından bahsedilir. Bu kısım dört maksata ayrılır. Burada top ve havan atışında kullanılan mesafe ve açı âletleri, atış cetvelleri de verilir. Humbara (bomba)'nın elle ve havanla atılması anlatılır (Yap. 102^b-140^a). Üçüncü maksat lâğım kazmak ve ateşlemek hakkında olup üç bahse ayrılır. (Yap. 140^a-155^a).

Başı: الحمد لله الذي علم الانسان ما لم يعلم والصلاة والسلام على محمد... وبعد فلما رأيت بعض الرسائل الهندسية صنفها المتقدمون لا يبحث فيها أي في تلك الرسائل إلا عن بعض الأصول أي اصول الهندسة، وهي ثلاثة عند المتقدمين: علوم متعارفة وهي البينة بنفسها الغير المحتاجة إلى دليل وبيان، واصول موضوعة وهي المسلمة فيها على سبيل حسن الظن المحتاجة إلى بيان، ومضادات وهي المسلمة في الوقت مع استتكاك وتشكك... فأردت جواب لما أن أكتب رسالة في بيان العلوم الهندسية لان لها علوما كثيرة كعلم الحساب والمساحة وعلوم الهيئة وعلم البناء وجبر الانتقال والموسيقى وغيرها. لا سيما في المساحة، لان سائر العلوم الهندسية سوى علم الحساب موقوفة على المساحة... مع بيان كل ما تستلزمه المساحة كآلاتها العتيقة... متنا وشرحا حالان من الرسالة... ورتبتها... على مقدمة وقسمين وخاتمة. فالمقدمة في بيان ما يتوقف عليه مسئلتها أي مسائل علم المساحة.

والقسم الأول في بيان الأشكال المسطحة... وما يتعلق بها... والقسم الثاني في بيان الأجسام التعليمية وبيان ما يلزم فيها... والخاتمة في بيان بعض أنواع العلوم الهندسية الملحقة في هذه الرسالة... وسميتها أي هذه الرسالة هدية المهتدي أي الذي شرفه الله تعالى بشرف الاسلام... المقدمة من تعريف العلم أي علم الهندسة والمساحة...

Nüshaları :

- Askerî Müze, nr. 3027 : Nesih ile 155 yaprak, 20,7 x 30,3 (13 x 21,1) cm., 23 satır. Şekilleri çok mükemmel Metinlerin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

Ferağ kaydı: وليكن هذا القدر كافيا لاقادة غرضنا من ترتيب هذه الرسالة. وقد وقع فيها تطويل وتكرير واطهار كثير في موقع امكان الاضمار لمجرد ترك ابهام المرام، وما صدر فيها بضعفي في العربية من الخطأ أرجو من المصنف الواقف بها تصحيحها من غير تبديل المقال بالمآل. وهو غاية رجائي... وقد وقع الفراغ عن تكميل ترجمة هذه الرسالة من لسان نمجه وفرانجه على يد احقر خلق الله وأضعف عباده عثمان بن عبد المنان الترجمان بديوان بلغراد دار النصر والجهاد في اليوم العاشر من شهر محرم الحرام سنة ثلاث وتسعين ومائة وألف من هجرة النبي...

- Kandilli Rasadhanesi, nr. 65: Nesihle 159 yaprak, 22,4 x 32,8 (9,5 x 19,5) cm., 23 satır. 336 tane şekli var.

Ferağ kaydı : Bundan önceki nüshanın sonundaki kayıttan sonra,

تم وقع الفراغ. كتبه العبد الضعيف المعروف مصطفى نور الدين... عند وقت الصلاتين في يوم الجمعة من شهر شوال سنة تسع وتسعين ومائة وألف. ثم رسمه الفقير أمين پاشا زاده ميرامير في ١٥ شوال سنة ١١٩٩.

kaydı var. Bundan sonra Receb 1276 tarihli Mühendis el-Seyyid M. Nuri'nin temellük kaydı bulunur.

— Medine, Arif Hikmet, nr. 2279: Nesih ile 316 sayfa, Hafız Ahmed b. Omar tarafından 1199 hicride istinsah edilmiştir.

— Dar el-Kütüb, Tal'at-Riyaza, nr. 137: 14 x 22 cm., 209 yaprak, istinsahı 1211'de. King, *Fihris el-mahtûtat el-ilmiyye*, Kahire 1981, s. 540 (*Şerh hediyyet el-mühtedî li-ikâd el-strâc el-mantikî*)

— Bağdad, el-Evkâf el-Âmme, nr. 6296: 15 x 21 cm. bk. M. Ed'ad Talas, *el-Keşşâf an mahtûtâtî hazâ'ini kütüb el-Evkaf*, s. 211.

— Littman, Enna, *A list of arabic*, mss. Princetan University Library 1904, s. 37: nr. 162, 336 yaprak, 16 x 23,5 cm., istinsahı XIX. asırda.

Bu asrın başlarında Mısırlı matematikçilerden Abdülfettah el-Bennâ (1917'de sağ) bu kitabı *Telhîsü hidâyet el-mühtedî li ikâd el-strac el-mantikî* adıyla muhtasar hale getirmiştir. Bu muhtasarın bir nüshası Dar el-Kütüb, Riyâza, nr. 628'de bulunmaktadır.

Bunlardan başka, Osman b. Abdülmennân'ın Avusturyalı hekimlerden Berkhardos'tan tercüme ettiği *İlmü ma'rifeti taktîr* adlı bir eseri vardır. Bu eserin bir yazması Saray-Bosna Şarkiyat Enstitüsü Kütü., nr. 608'de bulunmaktadır. Bu eserde, çeşitli bitkilerden damıtma yoluyla nasıl ilaç yapılacağı anlatılmaktadır. Müellif daha sonra bu esere yeni ilâveler yaparak başka bir şekil vermiş, buna *Zamâimü Kitabı ma'rifet el-taktîr* adını koymuştur (B. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık tarihi dersleri*, s. 307; Baliç, aynı eser, s. 80-81).

Netice olarak diyebiliriz ki, Osman b. Abdülmennân ve Çınarî İsmâil Efendi ile Osmanlılarda meâlî ve serbest tercüme devri sona erer. Bu devre kadar yapılan tercümeler hep pratik faydalar gözönüne alınarak yapılmış olduğundan taşıma su ile değirmen döndürülmeye çalışılmıştır. Avrupa'nın temel bilimlerine, düşünce tarzına ehemmiyet verilmemiştir. Bilim üreten kurumlar te'sis edilmemiştir. Üçüncü Selim ve II. Mahmud devirlerinde bu kurumların açılmasıyla, Hüseyin Rıfıkı Tamani, İshak Efendi ve Mus-

tafa Behçet Efendi gibi, bir dereceye kadar gerçek anlamda ilim eserleri tercüme eden ve batı dillerini iyi bilen yerli bilginler yetişmeye başlamıştır. Edebiyat, felsefe ve sosyal bilimler sahasındaki eserlerin tercümesine de geçilmiştir. Modern bilim, teknik, düşünce temelinden incelenmeye karar verilmiştir. Tercüme odaları, encümentleri, yüksek okullar, üniversiteler, rasathaneler kurulmuştur.